

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УСРР 20–30-Х РР. ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Періоди революційних перетворень та трансформаційних зрушень, а саме такими були друге й третє десятиліття буремного двадцятого сторіччя, апіорі вірізняються наявністю безлічі конфліктних ситуацій, векторів світоглядної орієнтації, точок соціального напруження. Невирішеність багатьох соціально-економічних питань або ідеологічна заангажованість підходів та теоретична обмеженість прийомів розв'язання актуальних питань породжує конфлікти, які за радянських часів найчастіше вирішувалися репресивними методами. На виклики повсякдення влада відповідала посиленням карального тиску. Конфлікти вирішувалися або силою, і тоді по-живому краялися житті тисяч людей, або ж протиріччя ізольовалися, придушувалися — закладалися міні уповільненої соціальної дії. Політичні репресії 1920–30-х рр. були проявом недолугих, а більше того варварських спроб правлячої верхівки нівелювати суспільні конфлікти й негаразди, які по-суті об'єктивно віддзеркалювали ситуацію в пореволюційній країні. Національні проблеми вирішувалися через переселення та асиміляцію, невдоволення українського селянства — через колективізацію та голодомор, непорозуміння в сфері культури — через ідеологічний тиск та уніфікацію.

Новітній історіографічний дискурс запропонував спеціальний термін «репресологія» задля виокремлення відповідного предмету наукових розвідок. Сучасна епістеміологічна ситуація дозволяє використовувати майже весь модерний категоріальний апарат політології щодо адекватної побудови теоретичних схем, конструювання та аналізу структур на базі фактологічної спадщини історичної науки. Але більшість науковців досі, хоча вже й несвідомо, перебувають під впливами, або так званої «школи тоталітаризму», або ревізіонізму. Канва досліджень спирається на накопичення фактів. Аналіз причин, витоків ще не став невід'ємною частиною історичного синтезу.

Починаючи з 1986 р. і до початку 90-х рр., тобто «перша п'ятирічка» формування сучасної історіографії масового політичного терору, поєднувала радянську історіографічну традицію висвітлення політичної історії сталінізму, зосереджуючись на культові особи

Сталіна та засуджуючи наслідки репресій, але не з'ясовуючи системні ознаки. Спостерігалася ідеалізація деяких більшовицьких кадрів, які були творцями карально-репресивної ідеології, позаяк боролися за зміцнення монопартійної політичної системи. Фактологічний аспект виявився домінантним, що загалом типово для початкового освоєння проблеми, але з'являлися ознаки системного аналізу. Праці мали меморіально-реабілітаційний характер: виокремлювали жертвовність особи і засуджували карально-репресивні органи. Російська та зарубіжна історіографія активно «розкручувала» тему сталінських репресій. У 1988 р. за редакцією М. Хейфеца вийшло російськомовне видання монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи»¹, яке справило конструктивний вплив на дослідження не лише голоду, а також політичного терору. Статті В.В. Цапліна, М.С. Тольца, опубліковані у 1989 р.², розкривали таємниці перепису населення 1937 р., відтак і наслідки масових політичних репресій, у тому числі і жертв голодомору 1932–1933 рр. У 1991 р. короткі підсумки перепису населення були опубліковані за науковою редакцією Н.А. Араловец, В.Б. Жиромської та І.М. Кисельова³, відтак вони стали надбанням широкої наукової громадськості.

Статистичний аналіз кількості політв'язнів сталінських таборів та спецпоселенців показав російський історик В.М. Земсков, ґрунтовні статті якого з'явилися у 1990–1991 рр.⁴ У 1990 р. вийшла монографія Р. Медведева про Сталіна і сталінізм⁵, яка також помітно вплинула на розвиток історіографії політичної історії. Його книга, а також відомі праці Д.О. Волкогонова, М.О. Васецького⁶, викривали не лише злочини сталінщини, а також засуджували аморальну та антигуманну доктрину сталінізму, тобто формували концепцію політичної відповідальності за репресії. Сталінське оточення, про яке писав Р. Медведев⁷, виглядала пасивно-інертним політикумом, котрому кровожерливий вождь наказував, а його директиви фанатично виконувалися. Репресовані Сталіним активні діячі, які були його опонентами, подавалися жертвами терору, а за інших обставин будівничими соціалізму⁸.

Виявлення та наукове тлумачення матеріалів перепису населення дозволили історикам встановити реальні масштаби масового політичного терору проти народу. Прорахунком було те, що дослідники зосередилися тоді переважно на особі Сталіна, уникаючи дослідження репресивної політичної системи, її монопартійної структури, ідеології і практики більшовизму, витоків соціальних

та політичних конфліктів На таких концептуальних засадах перебувала і зарубіжна історіографія⁹, позаяк західні дослідники були «залежними» у 1986–1991 рр. від архівно-джерельної бази про репресії, а також від теоретичних тлумачень політичної історії 20–30-х рр., які почали з'являтися у працях Д. Медведєва, Д. Волкогонова, О. Хлевнюка. Зокрема, книга О.В. Хлевнюка, яка вийшла у 1992 р.¹⁰, виявилася підсумком досліджень істориків та політологів протягом п'яти перебудовних років.

Подолання марксистсько-ленінської монометодології в історіографії, яке розпочалося офіційно після розпаду СРСР та відповідних інституційних принципів історичної науки, активізувало розвиток «національних історіографій», інтеграційних форм наукової співпраці колишніх радянських суспільствознавців із західними «фальсифікаторами». На початку 90-х рр., а можливо, і протягом усієї першої половини 90-х рр., відбувався своєрідний перехідний період в історіографії, названий «пострадянським», що загалом відповідало дійсності. Розкріпачена історична наука зосередилася на тих проблемах суспільного розвитку, які приховувала попередня політична система, застосовуючи сучасні методологічні схеми, підходи, пізнавальні технології, запозичені з інших наук.

Історіографія масових політичних репресій в СРСР та УСРР 1920–30-х рр. має документальні і довідково-меморіальні видання. В Україні з ініціативи академіка П.Т. Тронька була започаткована серія книг «Реабілітовані історією», структура яких поєднувала наукові статті, архівні документи, спогади, нормативно-правові акти. Загалом підготовлено та опубліковано понад 15 книг цієї серії, які вирізняються науковим рівнем та джерелознавчими підходами, однак заповнюють прогалину в історіографії проблеми.

Необхідно зазначити, що російські історики також активно видають збірники документів про політичні репресії періоду сталініщини, виявляючи їх в архівах Російської Федерації. Вони відтворюють терористичну діяльність карально-репресивних органів переважно на території РСФРР, але викладений у них фактичний матеріал має безпосереднє відношення до України. Так, у збірнику документів і матеріалів про «Академічну справу» 1929–1931 рр. фігурують відомі українські науковці¹¹. Оригінальними є тематичні видання збірнику документів про «національні репресії в СРСР» протягом 1919–1952 рр.¹² Документальні видання стосуються також діяльності карально-репресивних органів та історії становлення й розвитку системи ГУЛАГу¹³. Безпосереднє відношення

до репресій проти персоналій, тобто відомих діячів культури, мають збірники документів, опубліковані наприкінці 90-х рр.¹⁴

Соціально-демографічні, політичні, правові аспекти масових репресій висвітлювалися на сторінках фахового періодичного видання — науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ». Журнальні рубрики свідчать про науково-історичну тематику, про пріоритетність документальної частини над описовістю. Фактично кожне число часопису стосувалося виключно репресивної політики державних каральних органів.

Знаним дослідником сталінських репресій в Україні 20–50-х рр. є український історик Ю.І. Шаповал — автор великої низки статей та близько десяти книг. Одна з перших його праць, яка розкриває політичний механізм функціонування карально-репресивної машини в Україні, з'явилася у 1993 р.¹⁵ В наступній монографії ученого, що вийшла у 1994 р., підкреслюється роль партійних функціонерів Л.М. Кагановича, М.С. Хрущова в організації репресій¹⁶. Разом з В.І. Пристайком він опублікував науково-документальне видання про судовий процес над «Спілкою визволення України»¹⁷, котрий був одним з перших інспірованих політичних судилищ над українською інтелігенцією. У 1996 р. вони видали книгу про останні трагічні десять років життя видатного українського політика і вченого М.С. Грушевського¹⁸. Використовуючи невідомі раніше та унікальні за змістом архівні документи В. Пристайко, Ю. Шаповал та В. Золотарьов, видали книгу, яка з'явилася у 1997 р., про номенклатуру ЧК–ДПУ–НКВД в Україні, про її безпосередню участь у формуванні тоталітарного режиму¹⁹. На початку ХХІ ст. історик Ю. Шаповал опублікував працю, яка увібрала його статті за останні 10 років, написані у жанрі історико-наукової публіцистики²⁰.

В українській історіографії сформувався проблемно-тематичний напрямок висвітлення обставин зародження конфлікту та наслідків політичного терору проти інтелігенції, представлений працями відомих дослідників політичної історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1994 р. О.С. Рубльов та Ю.А. Черченко опублікували монографію про репресії проти західноукраїнської інтелігенції у 20–50-х рр.²¹, залучивши архівні документи і матеріали з архіву СБУ. Досліджуючи роль та місце західноукраїнської інтелігенції у політичних та культурних процесах 20–30-х рр., О.С. Рубльов показав масові репресії проти західноукраїнської інтелігенції, яка приїхала в УРСР для науково-освітньої роботи²². Про неї пише

М.М. Кузьменко в монографії, яка вийшла у 2004 р.²³, а також у брошурі в співавторстві з В.М. Даниленком²⁴. Репресованим педагогам України присвячена монографія В.І. Марочка та Г. Хілліга, яка на широкому архівно-документальному матеріалі розкриває творчий шлях і трагічну загибель педагогічної інтелігенції в Україні 30-х рр.²⁵

Політична діяльність М.О. Скрипника досить вичерпно показана в монографії В.Ф. Солдатенка²⁶, котрий крім архівних матеріалів, ґрунтовно і критично проаналізував українську та зарубіжну літературу про видатного політичного діяча. Про трагічний фінал Скрипника написано багато. Зокрема, йому присвячено розділ монографії М.Ю. Виговського, захищена кандидатська дисертація В.Г. Шарпатим²⁷.

Інтенсивність досліджень політичних репресій не зменшується, а є стабільною — з'являються кандидатські і докторські дисертації, відтак нові монографії та наукові статті, збірники документів. Так, у 2000 р. В.В. Ченцов захистив докторську дисертацію на тему «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки», в якій дослідив формування механізму політичних репресій, роль каральних органів у зміцненні більшовицького режиму²⁸. Він опублікував дві монографії, які стосувалися репресій у 20-х рр. та трагічної долі німецького населення в Україні²⁹. Історіографічний акцент при розгляді літератури з історії масових політичних репресій притаманний працям М.М. Шитюка — його докторській дисертації, монографії, статтям³⁰.

Кандидатські дисертації захистили Н.М. Литвин про політичні репресії проти наукової інтелігенції в УСРР 20–30-х рр. та Е.П. Петровський про архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні 1937–1938 рр.³¹ Джерелознавчий аспект історії масових репресій є загалом малодослідженим, незважаючи на велику кількість опублікованих документів і матеріалів. Ґрунтовний аналіз архівно-слідчих справ здійснив відомий український історик С.І. Білокінь, котрий дослідив масовий терор як засіб державного управління в СРСР³².

Зарубіжна історіографія політичних репресій представлена працями російських та західних істориків, політологів, демографів. У 2002 р. російський історик та історіограф М.Є. Главацький видав книгу про «філософський пароплав»³³. Його чергова книга з'явилася 2003 р. і стосувалася історії інтелігенції Росії³⁴. Учений з'ясує політичні причини антагоністичного ставлення більшовиків

до інтелігенції, аналізуючи сучасні тлумачення ідеології більшовизму. Фактологічним дослідженням повсякденного життя «бувших», є монографія Т.М. Смирновї³⁵.

З'ясування обставин та наслідків політичних репресій відбувається шляхом публікації документів, які стосувалися партійно-державної номенклатури вищого рангу. Так, у 1995 р. була опублікована добірка листів Сталіна до Молотова за 1925–1936 рр.³⁶, а у 2001 р. листування Сталіна до Кагановича³⁷. Серію публікацій документів та матеріалів продовжили видання розсекречених фондів особистого архіву Сталіна³⁸, а також інші архівно-документальні видання.

Російські історики мають значну кількість праць з історії становлення і розвитку ГУЛАГу. Відомою дослідницею радянських концентраційних таборів 20–30-х рр. є співробітниця Інституту російської історії РАН Г.М. Іванова. Її перша монографія з'явилася у 1997 р. і стосувалася ролі ГУЛАГу у формуванні тоталітарної держави³⁹. Політичні репресії та функціонування карально-силових структур тоталітарного режиму в СРСР є пріоритетною темою для російських дослідників, судячи з інтенсивності наукових досліджень. Варто зазначити, що протягом 2003–2008 рр. в Росії було написано та захищено десятки дисертацій, які безпосередньо чи опосередковано торкалися цієї трагічної сторінки в історії суспільства. Вона постає в дисертації С.А. Шулубіної про формування «соввоєнлага»⁴⁰, В.В. Жученка про умови життя в'язнів радянських виправних таборів у 1929–1941 рр.⁴¹, О.І. Капчинської про діяльність ВЧК на початку 20-х рр.⁴², з'ясовуються умови праці примусових робітників⁴³. Історична література поповнилася дослідженнями, які висвітлюють масові політичні репресії, тобто показують масштаби терору. До таких праць слід віднести монографію В.В. Кожінова⁴⁴.

Соціально-демографічний аспект масових політичних репресій розкривають дані про кількість полеглих в таборах ГУЛАГу, а також соціально-професійний склад в'язнів, їх вікову структуру. Дисертація І.В. Волошинової присвячена переселенській політиці радянської держави⁴⁵. Авторитетним демографом і дослідником соціально-політичного розвитку у 1920–30-х рр. є А.Г. Вишневський, ґрунтовна монографія якого з'явилася у 2006 р. і розкриває «демографічні катастрофи» першої половини ХХ ст.⁴⁶

Західна історіографія сталінських політичних репресій має давню традицію, але її модерна хвиля припадає на початок 90-х рр.,

коли зарубіжні дослідники отримали також доступ до архівних джерел. Разом з російськими колегами вони працювали над спільними науковими проектами з документальних видань, а також займалися монографічними дослідженнями. Так, у 1993 р. М. Джекобсон видав монографію про систему сталінських таборів в СРСР 1917–1934 рр.⁴⁷, а хронологічний період другої половини 30-х рр. та початок 40-х рр. висвітлив С. Девіс⁴⁸. На початку 90-х рр. вийшов збірник наукових статей, упорядкованих І. Гетті та Р. Маннінг, до якого, крім російських істориків, потрапили розвідки західних учених — Д. Гоффмана, Г. Ріттерншпорна, І. Гетті, Р. Маннінг, Ш. Фітцпатрік, С. Уїткрофта, Х. Куромія⁴⁹. У них розкривається система ГУЛАГу, терор проти різних соціально-професійних груп суспільства. Жодна монографія зарубіжних дослідників сталінських репресій не залишає поза увагою монографію Р. Конквеста, опубліковану на початку 70-х рр.⁵⁰, але менше згадується його книга 2003 р., яка є роздумами відомого ученого про політичні події ХХ ст.⁵¹ У 2006 р. з'явився український переклад книги Е. Епплбом про історію ГУЛАГу⁵², яка є публіцистичним твором.

Німецькомовна література представлена збірником статей за редакцією Ш. Плаггенборга, до якого увійшли наукові розвідки Б. Еннкера про політичне панування культу особи, К. Кур про дітей ворогів народу, Й. Хьослера про радянські та російські інтерпретації сталінізму, М. Венера про сталінізм і терор⁵³. Політичним репресіям присвячено статті Й. Бауера та Д. Поля, які стосуються наслідків терору проти населення, у тому числі в Україні⁵⁴. У 1996 р. вийшли ґрунтовні монографії Р. Штеттнера про функціонування системи сталінських концтаборів⁵⁵, М. Хільдермайера про сталінізм напередодні Другої світової війни⁵⁶, дослідження Б. Штудер та Б. Унфріда про сталінську партноменклатуру⁵⁷. Вони висвітлювали причини і наслідки політичного терору в контексті теорії тоталітаризму, реанімованої на початку 90-х рр. західними істориками.

Таким чином, політичні репресії становлять особливий науково-пізнавальний інтерес суспільствознавців, однак вражає теоретико-методологічна одноманітність їх висвітлення. Вичерпно з'ясовано наслідки, а мотиви менш досліджені. Набуває поширення соціальний аспект, тобто особливості використання підневільної робочої сили в концтаборах та поселеннях, повсякденне життя в'язнів, економічні складові функціонування тоталітарної системи. Разом з тим, вітчизняні науковці лише започатковують на власному ґрунті такі апробовані напрямки як історична психологія, культурна

антропологія. Мало використовуються політологічні та соціологічні теоретико-методологічні концепти для аналізу вже добутих фактологічних пластів. Такі дослідження необхідні для визначення проблемно-тематичних напрямків та концептуальних підходів подальшого висвітлення історії політичного терору в Україні 1920–30-х рр. Навіть в добу постмодернізму історія не повинна відсторонюватися від своєї дидактичної функції.

¹ Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом. — Лондон, 1988. — 620 с.

² Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 175–181; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. — 1989. — № 11. — С. 56–61.

³ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / Сост. Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. — М.: ИРИ РАН, 1991. — 238 с.

⁴ Земсков В.Н. Заключение и переселенцы, ссыльнопоселенцы и высланные. Статистическо-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 151–155.

⁵ Медведев Р. О Сталине и сталинизме. — М., 1990.

⁶ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. В 2 т. — М., 1989; Васецкий М.А. Ликвидация: Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. — М., 1989.

⁷ Медведев Р. Они окружали Сталина. — М., 1990.

⁸ Владимиров М.И. Партийная, государственная и военно-организационная деятельность В.В. Куйбышева (1921–1935 гг.): Автореф. дис... д. и. н. — М., 1991. — 46 с.

⁹ Rittersporn G. T. Stalinist simplifications and Soviet complications: Social tensions and political conflicts in the USSR, 1933–1953. — Chur ets: Harwood acad. pull. Sup. 1991. — 334 p.

¹⁰ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: Изд-во «Республика», 1992. — 270 с.

¹¹ Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. — СПб., 1993. — 408 с.

¹² Так это было: Документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919–1952 гг. — М.: Технология, 1993. — 583 с.

¹³ ВЧК–ГПУ: Документы и материалы. — М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. — 271 с.; Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. — М.: Наука, 1999. — 103 с.; ГУЛАГ. 1917–1960 гг.: Документы. — М.: Демократия, 2000. — 885 с.

¹⁴ Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ о деятелях литературы и искусства России и Германии — жертвах сталинского террора. — М.: Меддум, 1997. — 446 с.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 349 с.

¹⁶ Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — 270 с.

¹⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.

¹⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Вид-во «Україна», 1996. — 335 с.

¹⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.

²⁰ Шаповал Ю. І. Невигадані історії. — К.: Світогляд, 2004. — 351 с.

²¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К.: Наукова думка, 1994. — 349 с.

²² Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: ПУ НАНУ, 2004. — 648 с.

²³ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк: Вид-во Норд-Прес., 2004. — 455 с.

²⁴ Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси. — Севастополь; Донецьк: Вебер, 2003. — 56 с.

²⁵ Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). — К.: Науковий світ, 2003. — 301 с.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2002. — 352 с.

²⁷ Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.): Автореф. дис... к. і. н. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. — К.: Генеза, 2005. — 312 с.

²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. д. і. н. — Дніпропетровськ, 2000. — 34 с.

²⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль: Збруч, 2000. — 482 с.; Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — 208 с.

³⁰ Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті — на початку 50-х років: Автореф. дис... д. і. н. — К., 2001. — 31 с.; Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — К.: Тетра, 2000. — 533 с.

³¹ Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ...

к. і. н. — К., 2006. — 17 с.; Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Автореф. дис... к. і. н. — К., 2006. — 20 с.

³² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 446 с.

³³ Главацкий М.Е. «Философский пароход»: год 1922-й. Историографические этюды. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. — 224 с.

³⁴ Главацкий М.Е. История интеллигенции России как исследовательская проблема. Историографические этюды. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2003. — 160 с.

³⁵ Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. — М.: Изд. Дом «Мир истории», 2003. — 296 с.

³⁶ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову (1925–1936 гг.): Сборник документов. — М.: Россия молодая, 1995. — 303 с.

³⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2001. — 798 с.

³⁸ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922 — декабрь 1936 г. / Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. — М.: МФД, 2003. — 912 с.

³⁹ Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. — М.: ЗАО «Первый печатный двор», 1997. — 227 с.

⁴⁰ Шулубина С.А. Система Соввостлага 1932–1957 гг.: Автореф. дис... к. и. н. — Томск, 2003. — 28 с.

⁴¹ Жученко В.В. Условия жизни заключенных советских исправительно-трудовых лагерей (1929–1941 гг.): Автореф. дис... к. и. н. — М., 2006. — 17 с.

⁴² Капчинский О.И. ВЧК: организационная структура и кадровый состав. 1917–1922 гг.: Автореф. дис. ... к. и. н. — М., 2005. — 24 с.

⁴³ Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны. 1930-е годы. Сб. документов. — М.: ИРИ РАН, 1998. — 171 с.

⁴⁴ Кожин В.В. Правда сталинских репрессий. — М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. — 448 с.

⁴⁵ Волошинова И.В. Переселенческая политика советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: Автореф. дис... к. и. н. — Санкт-Петербург, 2002. — 22 с.

⁴⁶ Вишневский А.Г. Демографическая модернизация России 1990–2000. — М.: Новое изд-во, 2006. — 608 с.

⁴⁷ Jakobson M. Origins of the GULAG: The Soviet prison camp system, 1917–1934. — Lexington: University Press of Kentucky, 1993. — 176 p.

⁴⁸ Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia Terror propaganda and dissent. 1934–1941. — Cambridge: Cambridge: University press, 1997. — 286 p.

⁴⁹ Stalinist Terror. New Perspectives / Edit by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge: University Press, 1993. — 294 p.

⁵⁰ Конквест Р. Большой террор / пер. с англ. Л. Владимировой. — Firenze Edizioni Aurora, 1974. — 1064 с.

⁵¹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Вид-во Со-ломії Павличко «Основи», 2003. — 373 с.

⁵² Епллблм Енн Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іценка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 511 с.

⁵³ Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte / Hrsg. Stefan Plaggenborg. — Berlin Verlag Arno Spitz GmbH, 1998. — 452 s.

⁵⁴ Johannes Baur «Grosser Terror» und «Säuberungen» im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht für Geschichtswissenschaft. Heft 4. 1997. — S. 331–349; Dieter Pohl Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // ІНК. — 1997. — S. 325–337.

⁵⁵ Stettner Ralf «Archipel Gulag»: Stalins Zwangslager. Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung, Organisation und Funktion des Sowlager-system. 1928–1956. — Radersborn ets: Schonigh Cop., 1996. — 440 s.

⁵⁶ Hildermeier Manfred Stalinismus von dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung. — München: Oldenburg, 1998. — 348 s.

⁵⁷ Studer Brigitte, Unfriede Berthold Der Stalinistische Parteikader Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in die Sowjetunion der dreissiger Jahre. — Köln, Weimer, Wien: Böhlau Verlag, 2000. — 326 s.